

РОЗДІЛ IV

Соціальні реальності в емпіричних дослідженнях

УДК 316.621-057.875 (477)

Ірина Букрєєва

Громадянська активність української студентської молоді: особливості виявлення та тенденції розвитку

Важлива роль студентської молоді як майбутньої інтелектуальної еліти держави в становленні громадянського суспільства в Україні актуалізує дослідження змісту та стану громадянської активності студентства. За результатами опитування й глибинних інтерв'ю зі студентами-активістами Мелітополя виявлено, що зміст громадянської активності студентів зводиться до участі в університетських заходах, спрямованих на покращення їхнього життя та жодним чином не стосується виявлення їхніх політичних прав і свобод. Це пояснюється недовірою до владних структур та суспільно-політичних інститутів різного рівня, занепокоєністю з приводу власного майбутнього.

Ключові слова: студентська молодь, громадянська активність, громадянське суспільство, політична участь.

Постановка проблеми та її значення. Реформи й зміни в усіх ланках суспільного життя в сучасній Україні актуалізують питання гармонічних відносин людини з державою, владою, політичними партіями та громадськими організаціями. Ідеться про громадянську активність людини, яка передбачає її участь у справах суспільства, партнерські стосунки, кооперацію, тобто про новий для нашої держави активістський тип політичної культури.

Ці обставини спонукають до підвищення уваги держави, суспільства та науковців до статусу молоді людини в політичній, економічній, соціокультурній дійсності. Особливе місце в молодіжному середовищі займає студентська молодь як майбутня інтелектуальна еліта держави, на яку покладається роль розбудови громадянського суспільства. Їй притаманне негативне ставлення до порушення демократичних норм, законів, моральних принципів. Саме це найчастіше ініціює соціально-економічні, політичні й духовні зрушення, адекватні викликам часу.

Проте аналіз сучасних реалій засвідчує, що процес формування системи громадянських цінностей у середовищі студентської молоді є недостатньо динамічним та керованим. Адже, за даними соціологічних досліджень, майже третина молоді ще не визначилася з ідеологічними пріоритетами, поглядами й навіть зі ставленням до своєї країни та народу [3; 4; 5; 8]. Тому актуальним стає проблема формування в студентській молоді комплексу громадянських якостей і компетентностей щодо активної соціальної й громадсько-політичної діяльності.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Щодо дослідження громадянської активності, то окремими напрямами можна виділити вивчення феномену громадянської активності через вплив соціальної політики (дослідження А. Арсеєнка, Г. Голєусової, В. Жукова, О. Куценко, М. Лукашевича, Ю. Сасенка, В. Скуратівського, В. Судакова, М. Туленкова та ін.) і психолого-педагогічних механізмів, умов, шляхів її формування (праці К. Абульханової-Славської, Д. Ельконіна, А. Петровського й інших).

Безпосередньо поняття «громадянська активність» досліджується в працях Д. Акімова, Т. Безверхої, М. Боришевського, Н. Дерев'янка, І. Жадан, В. Іванчука, А. Карася, К. Чорної, С. Рябова, Л. Шангіної, М. Головатого, Г. Гревцевої, Л. Корінної, О. Плиги, Т. Саврасова-В'юн.

Більшість дослідників розкривають зміст громадянської активності через поняття «громадянськість». Характеризуючи його значення, український політолог М. Головатий слушно зазначає: «Громадянськість детермінує наявність і певної громадянської позиції людини, яка забезпечує її активну участь у всіх соціально-економічних, політичних і соціальних перетвореннях у державі, а значить, створює умови для формування більш динамічних, демократичних суспільних відносин. Така позиція ґрунтується на глибокому усвідомленні того, що кожна людина є невід'ємною частиною своєї нації, свого народу. У цьому випадку йдеться про наявність у громадянина, особливо молодого, певних національних почуттів, які сприяють його ідентифікації зі своїм народом» [1, 37–38].

Отже, громадянська активність являє собою доволі складне багаторівневе явище суспільної дійсності, у якій можна виділити такі складові: по-перше, високий рівень громадянської свідомості та культури людини, яка втілюється в активні громадські дії; по-друге, громадянську відповідальність як повагу до громадянських прав та обов'язків; по-третє, політичну участь¹, яка спрямована на досягнення рівноваги між державною владою й владою громади.

Відповідно до цього сферами прояву громадянської активності є соціально-комунікативна, громадська та суспільно-політична. До її форм можна віднести громадянську ініціативу, відповідальність, залученість до добровільних суспільних і політичних об'єднань, поінформованість про суспільно-політичне життя, громадську солідарність та взаємодопомогу.

Водночас у сучасній науковій думці склався й дещо інший погляд на визначення громадянської активності. Його прихильники виходять із розуміння того, що громадянська активність у сучасному значенні повинна враховувати як готовність і бажання громадян виконувати свої права та обов'язки перед державою й суспільством у цілому, так і можливість реалізувати власні духовні та матеріальні потреби, інтереси й цінності. Так, на думку українських дослідників С. Тимошенко та В. Цвиха, «...метою громадянської активності виступатиме реалізація громадянами своїх матеріальних і духовних цінностей, а напрямом її розгортання буде їх прагнення розширення доступу до матеріальних і культурних благ суспільства. З огляду на це, громадянське суспільство постає як системне об'єднання громадян, у якому вони забезпечують свої власні інтереси» [10, 262].

На нашу думку, цей підхід є досить плідним, оскільки розглядає особистість не як пасивного виконавця групових норм, а як її інтерпретатора, який бере активну участь у суспільно-політичних змінах. У результаті такої взаємодії детермінуюча роль групи поєднується з визнанням свободи індивідуального вибору людини, що і є необхідною передумовою демократичного суспільства.

Проаналізувавши основні підходи, ми розуміємо громадянську активність як систему ціннісних орієнтацій людини, що відображає її свідомі дії, спрямовані на втілення в життя всієї сукупності загальнолюдських, соціальних, політичних і громадянських цінностей, при розумному співвідношенні особистих та суспільних.

Соціологічні дослідження громадянської активності молоді загалом і студентства зокрема здійснювали державний інститут проблем сім'ї та молоді разом з Українським інститутом соціальних досліджень і центром «Соціальний моніторинг», Інститут соціального капіталу, Інститут соціальної та політичної психології АПН України, фонд «Демократичні ініціативи», Центр ім. О. Разумкова, Інститут соціології НАНУ, які сходяться на тому, що сучасна студентська молодь виявляє низький рівень соціально-політичних знань, умінь і відкрито демонструє своє небажання участі в житті суспільства й держави.

Проте, досліджуючи особливості громадянської активності молоді, соціологи зосереджуються здебільшого на дослідженні її загальнонаціонального рівня. Водночас регіональні дослідження епізодичні, хоча в Україні гостро відчувається проблема не тільки культурного, але й політичного регіоналізму. Учені в сучасному українському суспільстві виділяють три політичні субкультури (російську, українську й західну), відмінності між якими пояснюються, насамперед, різним рівнем соціально-економічної активності й ставленням до національних інтересів [9].

З огляду на це, наше дослідження ми проводили в місті обласного підпорядкування Мелітополі, розміщеному в Запорізькому Приазов'ї, оскільки воно є молодіжним і студентським (кількість

¹ Теоретичне та методологічне підґрунтя дослідження політичної участі, у тому числі її авторська концептуалізація, представлені в статті С. Сальнікової та О. Мацюк «Політична участь: концептуальні схеми, методики вимірювання» [6].

студентів на 1000 населення в Мелітополі більше, ніж в обласному центрі, – місті Запоріжжі, зокрема, студентів ВНЗ I і II рівнів акредитації 17,1 осіб, III і IV – 95,5, а в м. Запоріжжі – 6,6 і 81,6, відповідно).

Мета дослідження – виявлення стану й рівня громадянської активності студентської молоді м. Мелітополя в суспільно-політичних процесах міста й держави в контексті трансформаційних процесів українського суспільства.

Об'єктом дослідження виступає громадянська активність студентської молоді. Генеральну сукупність дослідження становлять студенти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького та Таврійського державного агротехнологічного університету; обсяг вибіркової сукупності – 360 осіб, статистична похибка – 4,99 %, рівень довірчої імовірності $p = 0,95$. Вибірка є гніздовою, квотною. У кожному з ВНЗ відібрано по 180 осіб і розподілено за трьома групами: I – респонденти молодших курсів навчання; II – респонденти старших курсів; III – респонденти, які навчаються в магістратурі.

Методи дослідження. У якості методологічного маркера дослідження було обрано комплексну стратегію поєднання кількісних і якісних методів. Зазначена стратегія зумовила поетапне проведення емпіричного дослідження, яке складалося з двох взаємодоповнювальних етапів: на першому проведено анкетне опитування, а на другому – глибинні інтерв'ю зі студентами – активістами МДПУ – з двох різних факультетів. Інтерв'ю – анонімне.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Невід'ємним складником громадянської активності є діяльність у політичній площині. Однак у процесі обробки соціологічних даних виявлено, що політичною ситуацією в країні постійно цікавляться лише 19,9 % опитаних, час від часу – більше половини (59,6 %), цікавляться тоді, коли їх це стосується особисто – 7,8 %, не цікавляться взагалі – 12,8 % респондентів. При цьому аналіз відповідей залежно від курсу навчання показав, що відсоток тих, хто постійно цікавиться політикою, найбільший на першому курсі (42,1 %), а не проявляють постійного інтересу до політики, як не дивно, магістри (10,5 %). Це можна пояснити тим, що студенти з віком більш усвідомлюють неефективність діяльності суспільно-політичних інститутів і свідомо не проявляють зацікавленості політичним життям.

Серед студентської молоді Мелітополя спостерігається й значний рівень політичного абсентеїзму. Так, не брали участі у виборах до Верховної Ради України 40,6 % опитаних. Серед причин відмови від участі в голосуванні студенти називають такі: недовіра до будь-якої партії або кандидата (50,0 %), не вірять у те, що їхній голос може що-небудь змінити (26,8 %); байдужих до виборів виявилось 17,9 %.

Таке небажання скористатися своїм конституційним правом указує не тільки на низький рівень громадянської активності й аполітичність частини студентської молоді, але й на байдуже ставлення до долі суспільства та держави, на недостатньо високий рівень патріотизму в їхньому середовищі. Так, почуття гордості за своє громадянство відчувають 58,2 % опитаних, 14,9 % – ні, а 27,0 % – не знали, що відповісти на це питання. Такі дані цілком узгоджуються з висновком, отриманим у рамках дослідження патріотичності українців, яка «не має чітко вираженого державного характеру» й не пов'язана з «обов'язковою підтримкою влади» [7, 75].

Тільки 15,1 % досліджуваних постійно беруть участь у громадській діяльності, 41,7 % – час від часу, 21,6 % – не беруть участі, але мають бажання, стільки ж – не мають бажання взагалі цим займатися.

Переважно респонденти беруть участь у студентській діяльності університету й факультету (45,0 %), у роботі, спрямованій на захист прав і свобод громадян – 17,0 %, допомагають хворим і наркозалежним – 14,2 %, зайняті роботою з покращення суспільного ладу (упорядкування житлових будинків, дворів, садіння дерев тощо) – 12,1 %, і тільки 2,1 % беруть участь у політичній діяльності.

Двовірний розподіл відповідей залежно від курсу навчання виявив, що постійно займаються громадською діяльністю студенти I та II курсів (26,3 % і 23,8 %, відповідно), проте магістри беруть участь у такій діяльності лише час від часу. При цьому, якщо студенти молодших курсів спрямовують свою діяльність на захист прав і свобод громадян, то магістри беруть участь лише в студентській діяльності університету, факультету (78,6 %) та в місцевих соціальних акціях, які

проводить факультет (50,0 %) ¹. Це свідчить про те, що поступово, набуваючи соціального досвіду, молодь свідомо відмовляється від участі в суспільно-політичному житті й зосереджується лише на діяльності, яка спрямована на покращення їхнього повсякденного життя.

Серед причин участі в громадській роботі студенти називають такі: «така діяльність відповідає моїм переконанням і є цікавою» – 23,4 %, «допомагає встановити цікаві знайомства й зв'язки» – 22,7 %, «дає можливість виявити свої кращі здібності» – 22,7 %, «допомагає покращити якість життя людей» – 16,3 %, «здобути авторитет і повагу друзів» – 8,5 %, «заробити гроші» – чесно вказали лише 3,5 %.

Студенти, не беруть участь у такій діяльності, тому що не мають у цьому потреби, – 21,3 %, стільки ж – не мають можливості. Вважають таку діяльність непотрібною 2,1 % опитаних. Слід звернути увагу, що останню категорію складають 60 % магістрів.

Тільки 4,3 % опитаних є членами політичних партій, а 18,4 % – громадських організацій, але при цьому 24,1 % студентів бажають поповнити лави політичних партій, 34,8 % – громадських організацій. Однак більшість опитаних (70,9 %) не мають бажання вступати до будь-якої політичної партії, а 44 % – до громадської організації, що вказує на небажання більшості студентської молоді конструктивно та організовано заявити про свої права й тим самим реалізувати свої можливості та потреби. Підтвердження цього – аналіз глибинного інтерв'ю з представниками студентського активу: «...гражданская активность предусматривает участие в жизни страны, интерес к событиям, но большинство студентов к этому безразличны, т. е. они не принимают участие даже в политических выборах, различных манифестах, митингах. Большинство просто сидят и думают, ну кто-то пойдет, но не я» (респондент 1, 21 рік, представник студентського комітету).

Політична й соціально-економічна нестабільність у нашій державі продукують і протестні настрої в студентському середовищі. Так, 19,9 % опитаних указали на те, що вони брали участь в акціях із виявлення громадянської непокори, а саме: агітували за матеріальну винагороду (10,6 %), брали участь у мітингах, які проводили громадські організації (10,6 %), в акціях громадянської непокори (3,5 %), підписували петиції (5 %), у мітингах, які проводили політичні партії (2,8 %), агітували за ідейними переконаннями (1,4 %).

Значний відсоток студентів (83,7 %) вважає, що існують підстави для виникнення акцій непокори в Україні, більшість (58,2 %) – у місті. Однак лише 19,9 % опитаних готові брати участь у протестних акціях, а 24,1 % – «скоріше так, ніж ні». Серед причин відмови називають відсутність бажання (17,7 %), вважають, що в нашому місті немає дієвих громадських організацій, які б об'єднали людей для таких заходів (6,4 %). Однак третина студентів (31,9 %) відзначили, що такі заходи ігноруються владою, що вказує на загальний рівень недовіри до владних структур. Так, на думку опитаних, серед соціальних інститутів і посадових осіб, які впливають на формування їхньої громадянської активності, найменше вони прислухаються до адміністрації ВНЗ (41,1 %), керівників держави (41,8 %) та духовних лідерів (43,3 %). А найбільш дієвими факторами виявилися позиція родичів або близьких людей (31,9 %), ЗМІ (30,5 %) й Інтернет (29,8 %).

Такі дані підтвердилися й результатами глибинних інтерв'ю з представниками студентського комітету. Так, з'ясувалося, що основним лейтмотивом відмови від протестних заходів у студентському середовищі є відсутність віри в їхню дієвість як на місцевому, так і на всеукраїнському рівні. Студенти відверто заявляють, що вони інсценовані, а їхні учасники – куплені за гроші. Типовим було таке висловлювання: «Я думаю, если будут случаи, то люди способны на некоторые протесты, акции... но в большинстве случаев всем известно, что такие демонстрации, акции протеста – это всего лишь фальсификация, по сценарию, т. е. людям дали некоторое преимущество или даже материальную помощь, чтобы уговорить их выйти, а в Киеве часто такое случается, многие ездили, даже с нашего университета, 500 гривен в день давали» (респондент 1, 21 рік, представник студентського комітету). Інша відповідь: «Начнём с того, что киевские студенты изначально находятся в Киеве, и это транслируется по всеукраинскому телевидению .. а мелитопольские в Мелитополе находятся, и их влияние меньше... даже если соберется какая-то часть студентов, то я не могу сказать, что это будет запрещаться, каждый может высказывать свое мнение, но что значат мелитопольские студенты на всеукраинском уровне» (респондент 2, 20 років, представник студентського комітету).

¹ Неактивність магістрів може також пояснюватися навантаженістю магістерських навчальних програм, їх орієнтованістю на наукову роботу, котрі займають більшість позааудиторного часу.

Наступна причина досить низької громадянської активності – сумніви студентів щодо існування свободи слова в Україні, тому більшість із них бояться відкрито висловити свою позицію: *«В нашей стране на данное время есть свобода слова, но она есть на бумаге, т. е. просто так сорвутся и пойти – не получится, ведь если узнают, где ты был и кто ты – то получишь определённо по шапке»* (респондент 1, 21 рік, представник студентського комітету).

Проте студентські активісти впевнені в тому, що молодь не така вже безініціативна. У їхніх рядах не вистачає сильних лідерів, а багато хто з них не впевнений у своїх силах і боїться, що таку позицію не сприймуть інші: *«...инициатива есть у всех, но не каждый хочет ее проявлять. Некоторых нужно подтолкнуть, организовать, а другие просто смотрят и думают: “а вдруг моё не примут”, т. е. они замыкаются в себе, боятся себя проявить в том плане, что их не поддержат»* (респондент 1, 21 рік, представник студентського комітету).

Якщо ж розглянути змістовний аспект самого поняття, то навіть найактивніші представники студентської молоді її зводять до допомоги деканату, студкому. Це вказує на низький рівень громадянської освіти в сучасних ВНЗ, які свою діяльність спрямовують на здобуття професійних знань, а громадянське та патріотичне виховання має другорядне значення. Так на питання «А что означает для Вас быть активным гражданином? Респондент 2 відповів: *«Это помощь деканату, студкому. Допустим, помогли организовать какое-то мероприятие, оповестили, не знаю, заинтересовались что вам нужно... Например, у нас на факультете раньше не было радио, а сейчас оно есть и даже работает. Вот мы пришли в деканат и сказали: “Ребята, мы хотим радио!” – нам дали деньги, т. е. нам помогли всё это сделать, все провести ...»* (респондент 2, 20 років, представник студентського комітету).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, студентська молодь м. Мелітополя, як і України в цілому, соціалізується в суперечливих умовах становлення інститутів громадянського суспільства і, на жаль, не завжди відчуває себе причетною до їхньої розбудови, проявляючи низький рівень громадянської активності. Студенти переважно беруть участь у заходах, які організують факультети та університети. Вони переважно спрямовані на покращення повсякденного студентського життя й жодним чином не стосуються виявлення суспільно-політичної позиції чи відстоювання своїх політичних прав і свобод.

Аналіз результатів соціологічного опитування виявив основні причини такої суспільно-політичної апатії в студентському середовищі. По-перше, більшість респондентів не вірять у те, що їхня позиція вплине на владні рішення, а будь-які суспільно-політичні заходи ігноруються владою. Це вказує на певний рівень недовіри до владних структур та суспільно-політичних інститутів як на місцевому, так і на всеукраїнському рівнях. По-друге, молодь більш занепокоєна проблемами виживання в сучасних умовах і власним майбутнім. Так, на запитання: «Які життєві проблеми Вас найбільш турбують?» 71,9 % опитаних назвали зростання цін, 52,6 % – безробіття, 48,2 % – низький рівень зарплат та пенсій. А от суспільно-політичні проблеми виявилися не такими актуальними: екологічна ситуація – 35,1 %, політична нестабільність – 27,2 %, непрофесіоналізм представників центральних органів влади – 13,2 %, непрофесіоналізм представників місцевих органів влади – 14 %, криза моралі, культури – 21,1 %, відділення бізнесу від влади – 7,9 % тощо.

У процесі обробки соціологічних даних виявлено, що в громадській діяльності беруть участь переважно студенти молодших курсів. Це можна пояснити тим, що поступово, набуваючи соціального досвіду, у представників студентської молоді зростає недовіра до владних структур, а з іншого – зростає непокоєння майбутнім самостійним життям, працевлаштуванням, заробітком тощо.

Основним видом діяльності студентів є навчання, тому невід’ємним фактором формування громадянської активності виступає освіта, яка зараз відповідає переважно критеріям професійної підготовки, заснованої на знаннях та інформації. Отже, актуальним, на наш погляд, є дослідження впливу ВНЗ щодо можливостей сформувати активну громадянську позицію, засновану на почутті патріотизму, знаннях і навичках участі в суспільно-політичному житті країни.

Джерела та література

1. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення / М. Ф. Головатий. – К. : Наук. думка, 2005 – 325 с.
2. Громадська активність молоді – дані соціологічного опитування [Електронний ресурс] // Молодіжна альтернатива. – Режим доступу : http://www.ya.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=241:2010-09-07-14-11-50&catid=64:2010-08-30-17-53-21&Itemid=127.

3. Громадянська активність студентства м. Мелітополя у контексті трансформації суспільно-політичних відносин в Україні // Лабораторія соціологічних досліджень МДПУ ім. Б. Хмельницького. – Мелітополь, 2012. – 34 с.
4. Загальнонаціональне опитування «Становище молоді в Україні» [Електронний ресурс] // Центр соціальних експертиз у рамках проекту Програми розвитку ООН «Створення безпечного середовища для молоді в Україні». – Режим доступу : <http://www.uwtoday.com.ua/article.asp?Lid=1&NID=167&JID=156>.
5. Матеріали круглого столу «Молодь та європейські цінності» [Електронний ресурс]. – К., 2009. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/>.
6. Сальнікова С. А. Політична участь: концептуальні схеми, методики вимірювання / С. А. Сальнікова, О. В. Мацюк // Соціологічні студії. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки 2012. – № 1. – С. 87–92.
7. Сальнікова С. А. Змістова особливість та емпірична інтерпретація патріотичності українців (на прикладі жителів міста Луцька) / С. А. Сальнікова, І. А. Гончар // Соціологічні студії. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – № 1 (2). – С. 68–76.
8. Соціальний капітал Львівщини та його проєкція на активність молоді в громадському житті [Електронний ресурс] // Інститут дослідження соціального капіталу. – Режим доступу : <http://risclviv.wordpress.com/2010/09/11/hello-world/>
9. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94–122.
10. Тимошенко С. О. Громадянське суспільство, його сутність і основні проблеми формування / С. О. Тимошенко, В. Ф. Цвих // Політологія : [навч.-метод. комплекс: підручник]. – [2-е вид., переробл. та доповн.]. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 704 с.

Букреева Ирина. Гражданская активность украинской студенческой молодёжи: особенности проявления и тенденции развития. Важная роль студенческой молодёжи как будущей элиты государства в становлении гражданского общества в Украине актуализирует исследование содержания гражданской активности студенчества. Согласно результатам анкетного опроса и интервью студентов-активистов Мелитополя установлено, что студенты принимают участие в университетских мероприятиях, которые направлены на улучшение их жизни, и не отстаивают свои права и свободы. Это объясняется недоверием властным структурам и общественно-политическим институтам разного уровня, обеспокоенностью собственным будущим.

Ключевые слова: студенческая молодёжь, гражданская активность, гражданское общество, политическое участие.

Bukriieva Iryna. Civil Activity of the Ukrainian Student's the Youth: Particularities of Manifestations and Tendencies of Development. The effective functioning of civil society is determined by the civic activism of the youth, particularly students as future of the intelligentsia. We conducted surveys, based on a combination of a questionnaire and in-depth interviews with student activists, by the laboratory of sociological research B. Khmelnytsky pedagogical university in order to identify the contents and condition of civic activity of students. The results of the poll found that young people participate in civic life mostly in the events organized by universities of city and their faculties. And they are aimed at improving the daily lives of students at the university, and in no way for the formation of social and political position. An essential factor in the formation of public activity is the education which now meets the criteria of professional training based on knowledge and information. Based on this, relevant, in our view, is the development and introduction of new approaches, methods, courses to prepare young people for life in the new environment of civil society, the purpose of which would be the formation of national consciousness as the basis of social consolidation and strengthening of the state.

Key words: student's the youth, civic activity, civil society, political participation.

УДК 316.74(075.8)

Людмила Глинська

Соціологічні підходи до аналізу освіти як методологічна основа її модернізації

У статті здійснено спробу синтезувати суперечливі положення різних теоретико-методологічних підходів до аналізу освітнього процесу; такий підхід передбачає об'єднання різних знань щодо освіти в цілісну систему, яка могла би стати універсальною теорією освіти. З урахуванням того, що модернізація освітнього процесу

© Глинська Л., 2013